

ΜΕΛΕΤΕΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΓΛΩΣΣΑ

Πρακτικά της Ετήσιας Συνάντησης
του Τομέα Γλωσσολογίας του Τμήματος Φιλολογίας
της Φιλοσοφικής Σχολής
του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης
2–3 Μαΐου 2009

STUDIES IN GREEK LINGUISTICS

Proceedings of the Annual Meeting
of the Department of Linguistics, School of Philology,
Faculty of Philosophy
Aristotle University of Thessaloniki
May 2–3, 2009

Μνήμη Μ. Τριανταφυλλίδη

30

In Memoriam M. Triantaphyllidis

ΙΝΣ

Θεσσαλονίκη 2010

Διδάσκοντας την αρχαία ελληνική γλωσσολογική σκέψη με τη μέθοδο της νοητικής χαρτογράφησης

Abstract

In this paper I present the method of teaching Greek linguistic thought using the psychological approach of Mind Mapping. The stages of the philosophical period of ancient Greek grammatical thought as well as the grammatical terms given by Dionysius Thrax in phonetics and morphology can be taught using Mind Maps that are included in this paper.

Mind Mapping is a popular brainstorming tool and learning technique based on visually arranging ideas and their interconnections. Despite the huge size of the scientific literature dedicated to the study of Mind Mapping Method, this is the first attempt to use it in teaching of the linguistic conceptions and the history of the linguistic thought. However, I have to mention that some researchers consider this method as pseudoscientific, although Mind Mapping Method has a significant impact on recall in learners, and especially in students. According to the latest psychological researchers, most people are visually oriented, and they keep in mind better the information presented in the way of Mind Maps. Unlike linear thinking modes, Mind Mapping stimulates imagination and creativity, by connecting left and right brain thinking.

Εισαγωγή

Η ιστορία της ελληνικής γλώσσας διδάσκεται σήμερα στα περισσότερα ΑΕΙ, όπου υπάρχουν τμήματα κλασικής και νεοελληνικής φιλολογίας. Κατά τη διδασκαλία χρησιμοποιούνται διάφορες μέθοδοι. Σκοπός της παρούσας ανακοίνωσης είναι να παρουσιάσει αναλυτικά τις αρχές της ελληνικής γραμματικής, δηλαδή την αρχαία ελληνική γλωσσολογική σκέψη, χρησιμοποιώντας την αποδεκτή στην ψυχολογία μέθοδο της νοητικής χαρτογράφησης. Διαλέξαμε αυτό το θέμα γιατί η εξέλιξη της γλωσσολογίας γενικά έχει επηρεαστεί πολύ από την αρχαία ελληνική φιλολογία.

Η μέθοδος της νοητικής χαρτογράφησης

Η μέθοδος της νοητικής χαρτογράφησης, που είναι η βάση της παρούσας μελέτης και είναι αποδεκτή σήμερα σε πολλές χώρες σε διάφορους τομείς της ανθρώπινης δραστηριότητας, τόσο στον επιχειρηματικό τομέα, όσο και

στο εκπαιδευτικό σύστημα, δεν έχει χρησιμοποιηθεί ως τώρα στη διδασκαλία της γλωσσολογίας ή της ιστορίας της γλώσσας. Η μέθοδος αυτή για πρώτη φορά προτάθηκε στις αρχές της δεκαετίας του '70 από τον Βιουζεν και έχει ως βάση τη συνειρμική σκέψη του ανθρώπου. Μέσω του σχηματισμού νοητικών χαρτών είναι πιο εύκολη η συγκράτηση στη μνήμη διάφορων δεδομένων. Όπως είναι γνωστό, η επεξεργασία των πληροφοριών γίνεται από τις δύο πλευρές του εγκεφάλου. Σε γενικές γραμμές, η αριστερή πλευρά του εγκεφάλου παίζει κύριο ρόλο στην επεξεργασία της λογικής, των λέξεων, των μαθηματικών και της αλληλουχίας, ενώ η δεξιά ασχολείται με τη μουσική, το ρυθμό, την ονειροπόληση και τη φαντασία. Ο εγκέφαλος αποθηκεύει τις πληροφορίες χρησιμοποιώντας με εξαιρετικό τρόπο τις διασυνδέσεις ή τους συνειρμούς (Βιουζεν & Βιουζεν 2003, 31-2). Σε πρόσφατες ψυχολογικές έρευνες διαπιστώθηκε πως ο εγκέφαλος του ανθρώπου συγκερατεί στη μνήμη καλύτερα τις πληροφορίες που παρουσιάζονται σε μορφή εικόνας και δικτύου, γιατί ο εγκέφαλός μας λειτουργεί με αυτό τον τρόπο. Επομένως, θα είναι χρήσιμο για τον διδάσκοντα να χρησιμοποιήσει νοητικούς χάρτες κατά τη διδασκαλία.

Η αρχαία ελληνική γλωσσολογική σκέψη

Η ελληνική γραμματική δημιουργήθηκε στο τέλος του 2ου και στην αρχή του 1ου αι. π.Χ. Μπορούμε όμως να διαπιστώσουμε ότι υπάρχει μεγάλο ενδιαφέρον για μερικά ζητήματα της γλωσσολογίας ήδη από τον 5ο αι. π.Χ. Οι πρώτες γλωσσολογικές παρατηρήσεις αφορούν τη φύση των λέξεων και την ετυμολογία. Έχει παρατηρηθεί ότι η αρχαία ελληνική γλωσσολογική σκέψη διαιρείται σε δύο περιόδους: τη φιλοσοφική και τη γραμματική. Στη φιλοσοφική σκέψη το κυριότερο ζήτημα είναι το πρόβλημα της ετυμολογίας, ενώ τα κύρια ενδιαφέροντα των φιλοσόφων είναι τα εξής: ποια σχέση υπάρχει ανάμεσα στη λέξη, το όνομα, και στο πράγμα που αυτή ονομάζει. Η φιλοσοφική περίοδος της αρχαίας ελληνικής σκέψης διαιρείται σε τέσσερις φάσεις: (α) στη φάση κατά την οποία παρουσιάζονται γλωσσολογικές παρατηρήσεις στα έργα αρχαίων συγγραφέων· (β) στη φάση με τις φιλοσοφικές απόψεις του Πλάτωνα για τη γλώσσα· (γ) στη φάση με τις απόψεις του Αριστοτέλη για τη γλώσσα· (δ) στη συστηματική μελέτη της γλώσσας από τους Στωικούς. Καθεμία από αυτές τις φάσεις θα μπορούσε να διδάσκεται με νοητικούς χάρτες.

Ο Πλάτωνας αντιμετωπίζει το πρόβλημα γλώσσα/φύση στον *Κρατύλο*, όπου παρουσιάζονται δύο αντιμαχόμενες απόψεις. Σύμφωνα με την πρώτη, οι λέξεις, η φωνητική και η μορφολογική τους δομή, συνδέονται κατά τρόπο φυσικό και αναγκαίο (*φύσει*) με τα πράγματα στα οποία αναφέρονται. Η αντίθετη άποψη υποστηρίζει ότι οι λέξεις αποτελούν απλώς αυθαίρετα σύμβολα αναφοράς που έχουν γίνει αποδεκτά κατά τρόπο συμβατικό (*θέσει*)

από τα μέλη μιας γλωσσικής κοινότητας (Φιλιππάκη-Warburton 1992, 19). Από γλωσσολογική άποψη σημαντικό είναι ότι στον Κρατύλο γίνεται η μελέτη της μορφοφωнологίας των λέξεων μέσα από την ετυμολογία, η πρώτη υποτυπώδης συγκριτική μελέτη γλωσσών με επισήμανση των δανείων από 'βαρβαρικές' γλώσσες, των αρχαίων και των διαλεκτικών τύπων, η διάκριση ονόματος-ρήματος, η ταξινόμηση των φθόγγων σε φωνήεντα και άφωνα ή άφθογγα (Φιλάρετος 1999α, 78).

Ο Πλάτωνας ονομάζει τους φθόγγους *στοιχεία* και τα ταυτίζει με τα γράμματα, τα οποία διαιρούνται σε δύο ομάδες. Στην πρώτη ανήκουν τα φωνήεντα, ενώ στη δεύτερη τα άφωνα και άφθογγα, δηλαδή τα σύμφωνα και τα άφωνα, αν χρησιμοποιήσουμε τους νεότερους όρους.

Ἄρ' οὖν και ἡμᾶς οὕτω δεῖ πρῶτον μὲν τὰ φωνήεντα διελέσθαι, ἔπειτα τῶν ἐτέρων κατὰ εἶδη τὰ τὲ ἄφωνα και ἄφθογγα [...] (Κρατύλος 424 d).

Ο Πλάτωνας ξεχωρίζει ονόματα και ρήματα. Σύμφωνα με τον Pfeifer (1968, 59–60), εδώ δεν έχουμε ακόμα ούτε τεχνική διαίρεση με την έννοια της μεταγενέστερης γραμματικής (ουσιαστικό και ρήμα), ούτε λογική (με την αριστοτελική έννοια του υποκειμένου και του κατηγορουμένου). Πρόκειται για τη συζήτηση περί της αξίας των λέξεων για τη γνώση των πραγμάτων (των όντων), θέμα το οποίο αποτελούσε την κυρία φροντίδα του Πλάτωνα: π.χ. στη φράση *Δι φίλος* το *φίλος* είναι ρήμα, ενώ το *Δίφίλος* είναι όνομα: *οἶον Δι φίλος· τοῦτο ἀντί ρήματος ὄνομα ἡμῖν γένηται* (Κρατύλος 399 b). Και τα δύο μαζί ο Πλάτωνας τα ονομάζει *δηλώματα*, όπου το όνομα ανήκει στους πράττοντας, ενώ το ρήμα στην πράξιν. Αλλά ξεχωριστά το όνομα και το ρήμα, εάν δεν σχηματίζουν πρόταση, δεν δηλώνουν τίποτα. Ο Πλάτωνας παρουσιάζει επίσης ετυμολογίες λέξεων, κυρίως των αρχαίων κύριων ονομάτων (θεών και ανθρώπων), π.χ.:

Ἀπόλλων < ἀπολούων

[...] ἀπολούων (ὡς ἰατρός), ἀπλοῦν (κατὰ δὲ τὴν μαντικὴν και τὸ ἀληθές), ἀεὶ βάλλων (διὰ δὲ τὸ ἀεὶ βολῶν ἐγκρατής), ὁμοπολῶν (ἐπιστατεῖ δὲ οὗτος ὁ θεὸς τῇ ἀρμονίᾳ) (Κρατύλος 405 c)

Μοῦσα < μῶσθαι

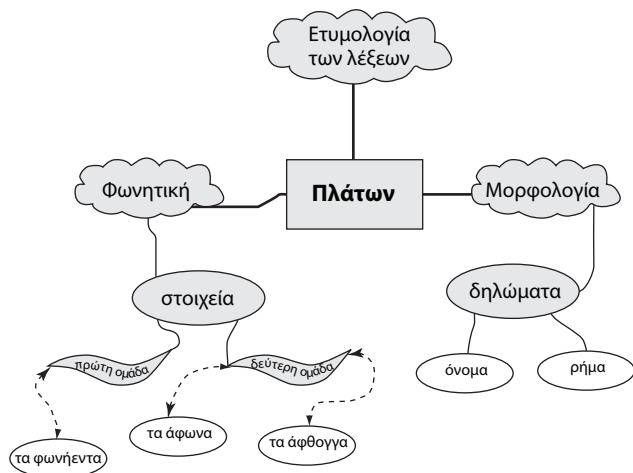
[...] τὰς δὲ Μούσας τε και ὄλως τὴν μουσικὴν ἀπὸ τοῦ μῶσθαι, ὡς ἔοικεν, και τῆς ζητήσεώς τε και φιλοσοφίας τὸ ὄνομα τοῦτο ἐπωνόμασεν (Κρατύλος 406 d)

Ἥθονόη < Ἀθηνάα

[...] ἴσως δὲ οὐδὲ ταύτη, ἀλλὰ ὡς οὔσαν τὴν θεὸν ταύτην Ἥθονόην μὲν βούλεσθαι προσεῖπεῖν: παραγαγὼν δὲ ἢ αὐτὸς ἢ τινες ὕστερα ἐπὶ τὸ κάλλιον ὡς ᾤοντο, Ἀθηνάαν ἐκάλεσαν (Κρατύλος 407 c)

Τα ζητήματα που αναφέρονται στον Κρατύλο είναι βέβαια πολύ σημα-

ντικά για τη διαμόρφωση της γλωσσολογικής σκέψης, όμως εδώ ακόμα δεν γίνεται αναφορά στο γραμματικό σύστημα. Ο Πλάτωνας θέτει τα προβλήματα της φιλοσοφίας της γλώσσας. Οι κυριότερες παρατηρήσεις του μπορούν να αναφερθούν μέσω του νοητικού χάρτη.

Βέβαια, ο σχηματισμός των νοητικών χαρτών είναι προσωπική διαδικασία. Κάθε άνθρωπος, και επομένως κάθε φοιτητής μπορεί να δημιουργήσει τον δικό του τρόπο νοητικής χαρτογράφησης και να χρησιμοποιήσει τα δικά του σύμβολα και τους δικούς του συνειρμούς. Όμως η μέθοδος της νοητικής χαρτογράφησης είναι κοινή για όλους.

Μετά τον Πλάτωνα η γλωσσολογία προσέλαβε περιγραφικό χαρακτήρα και τα ζητήματα της φιλοσοφίας της γλώσσας έμειναν έξω από την προσοχή των Ελλήνων επιστημόνων. Η επόμενη φάση της αρχαίας ελληνικής γλωσσολογικής σκέψης συνδέεται με το όνομα του Αριστοτέλη, στον οποίο βρίσκουμε τη βάση δημιουργίας της ελληνικής γραμματικής ως ανεξάρτητης επιστήμης.

Ο Δίων ο Χρυσόστομος στο έργο του *Περί Ομήρου* σημείωσε ότι ο Αριστοτέλης έβαλε τις βάσεις της κριτικής και της γραμματικής: *Ἀριστοτέλης ἀφ' οὗ φασὶ τὴν κριτικὴν τε καὶ γραμματικὴν ἀρχὴν λαβεῖν* (*Περί Ομήρου* 36, 274 R II, 4). Ο Αριστοτέλης ενδιαφέρεται περισσότερο για τη σχέση ανάμεσα στη γλώσσα και τη σκέψη και ήταν ο πρώτος που έθεσε στα έργα του τα ζητήματα της σχέσης λογικής και γραμματικής.

Ο Αριστοτέλης στο έργο του *Περί ερμηνείας* έλεγε ότι η μελέτη των λέξεων και προτάσεων πρέπει να είναι αντικείμενο της ρητορικής ή ποιητικής μελέτης: *ῥητορικῆς γὰρ ἢ ποιητικῆς οἰκειότερα ἢ σκέψις*. Στην *Ποιητική* και στη *Ρητορική* ο Αριστοτέλης μάς προσφέρει τις παρατηρήσεις του για τα μέρη του λόγου (Pfeifer 1968, 67). Αν η προσέγγιση του Πλάτωνα μας οδήγησε στη μελέτη της φωνολογίας και της μορφολογίας, ο Αριστοτέλης ξεκινά

τη μελέτη των γραμματικών κατηγοριών (μερών του λόγου) και της σύνταξης (Φιλιππάκη-Warburton 1992, 20). Στην *Ποιητική* (1456 b, 20), ο Αριστοτέλης ξεχωρίζει οχτώ μέρη του λόγου, αρχίζοντας από τα μικρότερα στοιχεία (στοιχείον) μέχρι την πρόταση (λόγος). Τα μέρη του λόγου είναι τα εξής: στοιχείον, συλλαβή, σύνδεσμος, όνομα, ρήμα, άρθρον, πτώσις, λόγος.

Μετά αναφέρει τη σημασία του κάθε μέρους του λόγου. Πρέπει να σημειώσουμε ότι ο Αριστοτέλης χρησιμοποιεί την ορολογία του Πλάτωνα, όσον αφορά τα φωνητικά στοιχεία, όμως εισάγει και τα ημίφωνα Σ, Ρ μεταξύ των φωνηέντων και των συμφώνων: [...] ταύτης δὲ μέρη τό τε φωνήεν καὶ τὸ ἡμίφωνον καὶ ἄφωνον (*Ποιητική* 1456 b, 25).

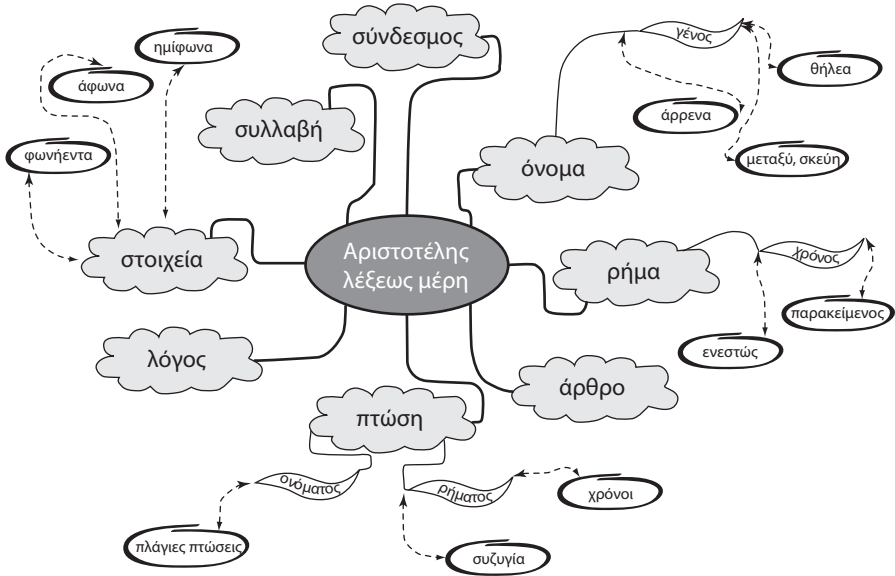
Στη *Ρητορική* (1407 a, 20· 1413 b, 33) ο Αριστοτέλης ονομάζει συνδέσμους εκείνα τα λέξεως μέρη που δεν είναι ούτε ονόματα ούτε ρήματα, ενώ στην *Ποιητική* διακρίνει ξεχωριστά και το άρθρο ως λέξη που δεν έχει ανεξάρτητη σημασία. Και ο σύνδεσμος και το άρθρο αποκτούν τη σημασία στην πρόταση μόνο όταν χρησιμοποιούνται μαζί με το όνομα και το ρήμα.

Από τα λέξεως μέρη το όνομα και το ρήμα έχουν ανεξάρτητη σημασία. Ταυτόχρονα, το όνομα είναι μόνο η μορφή της ονομαστικής πτώσης, οι άλλες μορφές του είναι οι πτώσεις. Ο Αριστοτέλης εννοεί με τον όρο πτώσις, την αλλαγή τόσο του ονόματος όσο και του ρήματος, δηλαδή την κλίση των ονομάτων και τη συζυγία των ρημάτων. Με τον όρο ρήμα, ο Αριστοτέλης αναφέρεται μόνο στον ενεστώτα και στον παρακείμενο. Όσον αφορά τις υπόλοιπες μορφές του ρήματος (τον μέλλοντα και τον παρατατικό), ο Αριστοτέλης τις ονομάζει πτώσεις ρήματος. Χρησιμοποιεί τον ίδιο όρο, ο οποίος χρησιμοποιείται και για τις πλάγιες πτώσεις του ονόματος. Στο 3ο κεφάλαιο της *Ρητορικής* (1407 b, 7) ο Αριστοτέλης σημειώνει ότι υπάρχουν τρία γένη του ονόματος: ἄρρενα καὶ θήλεα καὶ σκεύη.

Μέσα στην *Ποιητική* (1458 a, 8) ο Αριστοτέλης κατατάσσει τα ονόματα σύμφωνα με τις καταλήξεις. Η τρίτη ομάδα, τα ουδέτερα δηλαδή με τις καταλήξεις τους, ακολουθούν τα ἄρρενα και τα θήλεα. Γι' αυτό ο Αριστοτέλης διακρίνει τα ονόματα του ουδέτερου γένους ως ακατάλληλες μορφές, οι οποίες έχουν μεσοτική δημιουργία (τα μεταξύ): Αὐτῶν δὲ τῶν ὀνομάτων τὰ μὲν ἄρρενα, τὰ δὲ θήλεα, τὰ δὲ μεταξύ. Το τελευταίο μέρος του λόγου είναι ο λόγος: Λόγος δὲ φωνῆ συνθετὴ σημαντικὴ, ἧς ἔνια καθ' αὐτὰ σημαίνει τι (*Ποιητική* 1457 a, 23).

Με αυτό τον ισχυρισμό ο Αριστοτέλης τονίζει, ότι μερικά μέρη του λόγου, κυρίως το όνομα και το ρήμα, είναι ανεξάρτητες λέξεις. Επομένως, έρχεται σε αντίθεση με τον Πλάτωνα, ο οποίος έλεγε πως ξεχωριστά το όνομα και το ρήμα δεν έχουν καμία σημασία, αν δεν αποτελούν έναν λόγο: οὐδεμίαν γὰρ οὔτε οὕτως οὔτ' ἐκείνως πρᾶξιν οὐδ' ἀπραξίαν οὐδὲ οὐσίαν ὄντος οὐδὲ μὴ ὄντος δηλοῖ τὰ φωνηέντα, πρὶν ἂν τις τοῖς ὀνόμασι τὰ ρήματα κεράσῃ (*Σοφιστής* 262 c).

Βέβαια, ο κατάλογος των οκτώ συστατικών του λόγου από τον Αριστοτέλη δεν είναι ακόμα γλωσσολογικό σύστημα, αλλά μια απόπειρα να αναλυθούν γραμματικοί όροι. Ο Αριστοτέλης έχει και άλλες σημειώσεις για τη γλώσσα. Ο ίδιος αναφέρει και τα συνώνυμα, τις σύνθετες, σπάνιες και παλιές λέξεις (γλώσσαι). Οι γλώσσαι στην ουσία είναι διαλεκτικές μορφές. Οι γλωσσολογικές απόψεις του Αριστοτέλη θα μπορούσαν επίσης να παρουσιαστούν με τον παρακάτω νοητικό χάρτη:

Στην ιστορία της ελληνικής γραμματικής πολύ σημαντική είναι η σχολή των Στωικών. Οι Στωικοί μελετούσαν τη γλώσσα συστηματικά, και εισήγαγαν πολλές καινοτομίες. Ιδρυτής της σχολής θεωρείται ο Ζήνων (335–326 π.Χ.). Δυστυχώς τα έργα του, όπως και τα έργα άλλων αντιπροσώπων αυτής της σχολής, δεν σώθηκαν και σήμερα μπορούμε να μιλήσουμε για τις απόψεις τους με βάση μόνο μερικά αποσπάσματα. Σύμφωνα με τους Στωικούς, στον λόγο συνυπάρχουν το σημαίνον, το τυγχάνον και το σημαινόμενον. Ας σημειωθεί ότι και στη νεότερη δομική γλωσσολογία του Saussure το γλωσσικό σημείο ορίζεται ως σχέση σημαίνοντος-σημαινόμενου (Φιλάρετος 1999β, 80).

Σύμφωνα με το Διογένη (3ος αι. μ.Χ.), ο Στωικός Χρυσίππος κατέταξε τα μέρη του λόγου σε πέντε κατηγορίες: όνομα (τα κύρια), προσηγορία, ρήμα, σύνδεσμος και άρθρο. Τέσσερα μέρη του λόγου τα πήρε από τον Αριστοτέλη. Ο Διογένης ο Βαβυλώνιος στο έργο του *Τέχνη περί φωνής* σημειώνει, ότι ένα μέρος του λόγου αποτελούν και κύρια ονόματα (Φρεϊνδενберг 1939, 70). Τον 2ο αι. π.Χ. ο Αντίπατρος πρόσθεσε σε αυτά τα μέρη του λόγου ακόμα ένα, το επίρρημα, το οποίο το ονόμασε *μεσότης* ή *πανδέκτης* (Pauly 1998).

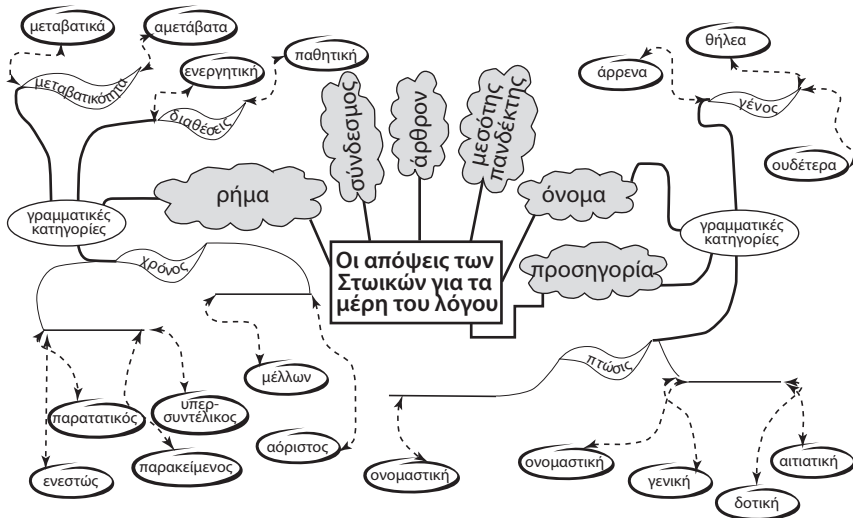
ΔΙΔΑΣΚΟΝΤΑΣ ΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΓΛΩΣΣΟΛΟΓΙΚΗ ΣΚΕΨΗ

Με τον όρο άρθρον οι Στωικοί εννοούσαν όχι μόνο το άρθρο, αλλά και την αντωνυμία, ενώ με τον όρο σύνδεσμος εννοούσαν και τον σύνδεσμο, και την πρόθεση. Οι Στωικοί καθόρισαν και το σύστημα των πτώσεων· χρησιμοποίησαν τον όρο πτώσις μόνο για τα ονόματα (ο Αριστοτέλης χαρακτήριζε έτσι και τους τύπους κλίσης του ρήματος, τα παραθετικά και τα επιρρήματα· Φιλάρετος 1999β, 81), θεώρησαν ότι και η ονομαστική είναι πτώση και χώρισαν τις πτώσεις στην ορθή και σε πλαγίας. Όσον αφορά τα γένη του ονόματος, οι Στωικοί διατήρησαν την παραδοσιακή διαίρεση σε αρσενικά, θηλυκά και ουδέτερα. Απλώς για πρώτη φορά χρησιμοποίησαν τον όρο ουδέτερον αντί για μεταξύ.

Οι Στωικοί διέκριναν ενεργητικά και παθητικά, μεταβατικά και αμετάβατα ρήματα, διαμόρφωσαν ένα σύστημα σχέσεων των χρόνων του ρήματος που διακρίνονται σε ορισμένους-παρατατικούς (ενεστώς, παρατατικός), συντελικούς (παρακειμένος, υπερσυντέλικος) και αόριστους (μέλλον, αόριστος). Επίσης οι Στωικοί πρόσεξαν ότι στη γλώσσα επικρατεί ανωμαλία· έτσι εξηγούσαν φαινόμενα όπως συνωνυμία, ομωνυμία, θηλυκού γένους ονόματα με καταλήξεις αρσενικού κ.ά. (Φιλάρετος 1999β, 81).

Με τις γλωσσολογικές θεωρίες τους και με τον καθορισμό των βασικών γραμματικών όρων οι Στωικοί προετοίμασαν την ίδρυση της γλωσσολογίας ως ξεχωριστής επιστήμης. Όλες αυτές οι απόψεις μπορούν να παρουσιαστούν καλύτερα με τον νοητικό χάρτη, που θα διευκολύνει ουσιαστικά τη συγκράτηση στη μνήμη όλων των αναφερόμενων πληροφοριών.

Ο παρακάτω νοητικός χάρτης αφορά τις απόψεις των Στωικών για τα μέρη του λόγου.

Τελικά η γλωσσολογία σχηματίστηκε ως επιστήμη στην ελληνιστική επο-

χή. Η γραμματική σχολή αυτής της περιόδου ονομάζεται Αλεξανδρινή. Οι μεγάλοι αντιπρόσωποι αυτής της σχολής είναι οι: Ζηνόδοτος, Καλλιμάχος, Αριστοφάνης ο Βυζάντιος, Αρίσταρχος και Διονύσιος ο Θράξ. Δυστυχώς, τα έργα των Αλεξανδρινών δεν έχουν σωθεί. Μπορούμε να μιλήσουμε για τις απόψεις τους μόνο με βάση τους τίτλους και τα αποσπάσματα των έργων τους που σώθηκαν, καθώς και τις σημειώσεις στα έργα των μεταγενέστερων μελετητών. Οι βασικές πληροφορίες για τους Αλεξανδρινούς μελετητές παρουσιάζονται στα σχόλια του Ομήρου (Karosanidze 2000, 4–5). Από αυτές τις πηγές φαίνεται ουσιαστικά, ότι τα έργα των Αλεξανδρινών καλύπτουν πολλά μέρη της γραμματικής, συμπεριλαμβανομένων π.χ. μερικών μερών του λόγου, κλίσεις, συζυγίες, ελλειπτικά ρήματα και ανώμαλες λέξεις.

Σε αυτή την εποχή εμφανίστηκε ο όρος *γραμματικός* με τη σημερινή έννοια της λέξης: μέχρι τότε *γραμματικός* ή *γραμματιστής* ήταν ο διδάσκαλος της γραφής και της ανάγνωσης (Pfeifer 1968, 157). Ποιος ήταν όμως ο πρώτος γραμματικός; Στα Σχόλια του Διονυσίου του Θρακός διαβάζουμε: *Ἀντίδωρος δέ τις Κυμαῖος συγγραψάμενος 'λέξιν' ἐπέγραψεν Ἀντιδώρου γραμματικοῦ λέξεις, καὶ ἐκ τούτου ἤ ποτε κριτικὴ γραμματικὴ λέλεκται καὶ γραμματικοὶ οἱ ταύτην μετιόντες* (Pfeifer 1968, 157). Ο Αντίδωρος αυτός είναι άγνωστος για μας, το όνομά του αναφέρεται σε μερικά χειρόγραφα και μάλλον ανήκει στις αρχές του 3ου αι. π.Χ. Σύμφωνα με τον κατάλογο του Κλήμεντος της Αλεξανδρείας οι πρώτοι γραμματικοί ήταν: ο Ερατοσθένης, που δημοσίευσε δύο βιβλία επιγραφόμενα *Γραμματικά*, και ο Πραξιφάνης, ο οποίος σύμφωνα με την παράδοση ήταν ο πρώτος γραμματικός.

Ακριβώς στην Αλεξανδρινή εποχή ανήκει και η πρώτη ρυθμιστική γραμματική. Το έργο του Αριστοφάνη του Βυζάντιου *Λέξεις* θεωρείται ως η πρώτη ρυθμιστική γραμματική. Υπάρχουν πληροφορίες πως ο Αριστοφάνης ο Βυζάντιος ανακάλυψε επανειλημμένα παραδείγματα στην κλίση των ουσιαστικών και έθεσε γενικούς κανόνες της τακτικής κλίσης. Όπως αναφέρει ο Pfeifer (1968, 199), πράγματι ο Αριστοφάνης ο Βυζάντιος φαίνεται ότι εισήγαγε τη μεθοδική φιλολογική μελέτη των παθών και των ετύμων των λέξεων.

Στην ίδια εποχή ανήκει και ο Αρίσταρχος ο Σαμόθραξ, ο οποίος είναι γνωστός περισσότερο ως κριτικός. Στα έργα του ανήκουν τα *Υπομνήματα*, οι *Διορθώσεις* κτλ. Ο Αρίσταρχος ανακάλυψε γενικούς γραμματικούς και μετρικούς κανόνες. Έχουμε επίσης την πληροφορία ότι ο Αρίσταρχος πρόσθεσε τον έκτο κανόνα στους πέντε κανόνες κλίσεως που διατύπωσε ο Αριστοφάνης ο Βυζάντιος και ότι αναγνώρισε οχτώ μέρη του λόγου: όνομα, ρήμα, μετοχή, αντωνυμία, άρθρο, επίρρημα, πρόθεση και σύνδεσμο. Από την εποχή του Αρίσταρχου μπορούμε πια να μιλήσουμε για τη γραμματική με τη σημερινή έννοια της λέξης.

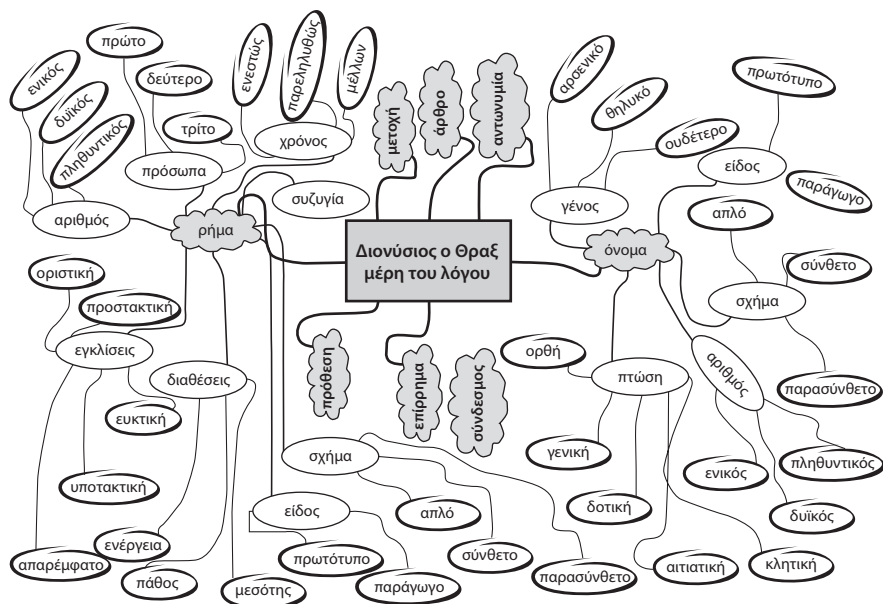
Η γραμματική τέχνη της Αλεξανδρινής εποχής έφτασε στην κορυφή της με το έργο *Τέχνη γραμματική* του Διονυσίου του Θρακός, του μαθητή του

Αρίσταρχου. Είναι το μοναδικό έργο που σώθηκε στην πρωτότυπη μορφή του. Η Τέχνη γραμματική αποτελείται από 20 κεφάλαια. Τα κυριότερα ζητήματα που αναφέρει ο Διονύσιος ο Θραξ είναι τα εξής: (α) ο σκοπός και το αντικείμενο της γραμματικής· (β) τα φωνητικά στοιχεία: φθόγγοι, συλλαβές, τόνοι· (γ) τα μορφολογικά ζητήματα: τα μέρη του λόγου. Δεν υπάρχει όμως η παραμικρή αναφορά στη σύνταξη και στην υφολογία.

Η Τέχνη γραμματική αρχίζει με τον ορισμό της γραμματικής: *Γραμματική ἐστὶν ἐμπειρία τῶν παρὰ ποιητὰς τε καὶ συγγραφεύσιν ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ λεγομένων*. Ο Διονύσιος διακρίνει τη μικρή (*μικράν*) γραμματική, που περιορίζεται μόνο σε γνώση της γραφής και ανάγνωσης και τη μεγάλη (*μεγάλην*) γραμματική: *μεγάλην δὲ γραμματικὴν λέγουσι τὴν καταγινομένην περὶ τὴν ἐμπειρίαν τῶν ποιητῶν* (Pfeifer 1968, 268).

Η γραμματική αποτελείται από έξι μέρη: *ανάγνωσις, ἐξηγήσις, γλώσσαι, ἐτυμολογία, ἀναλογία ἐκλογισμὸς, κρίσις ποιημάτων*. Από αυτά τα μέρη γίνεται λόγος μόνο για την ανάγνωση. Στην αρχή εξετάζεται το φωνολογικό σύστημα: στοιχεία που διαιρούνται σε φωνήεντα, δίφθογγους, σύμφωνα, ημίφωνα, άφωνα και χαρακτηρίζονται ως ψιλά, δασέα και μέσα, και συλλαβές: μακρές και βραχείες (Karosanidze 2000, 94–7). Μετά αναφέρονται τα μέρη του λόγου: όνομα, ρήμα, μετοχή, άρθρον, αντωνυμία, πρόθεσις, επίρρημα και σύνδεσμος. Στη γραμματική του Διονυσίου περιγράφονται τα παρεπόμενα της κλίσης και της παραγωγής, π.χ. το όνομα, που είναι μέρος λόγου πτωτικό έχει πέντε γραμματικές κατηγορίες: γένος (*αρσενικόν, θηλυκόν, ουδέτερον*), είδος (*πρωτότυπον, παράγωγον*), σχήμα (*απλούν, σύνθετον, παρασύνθετον*), αριθμός (*ενικός, δυϊκός, πληθυντικός*), πτώση (*ορθή, γενική, δοτική, αιτιατική, κλητική*). Το ρήμα έχει οχτώ γραμματικές κατηγορίες: *εγκλίσεις (οριστική, προστακτική, ευκτική, υποτακτική, απαρέμφατος), διαθέσεις (ενέργεια, πάθος), είδη (πρωτότυπον, παράγωγον), σχήματα (απλούν, σύνθετον, παρασύνθετον), αριθμούς (ενικός, δυϊκός, πληθυντικός), πρόσωπα (πρώτον, δεύτερον, τρίτον), χρόνους (ενεστώς, παρελθλυθώς, μέλλον), συζυγία* (Karosanidze 2000, 106–7).

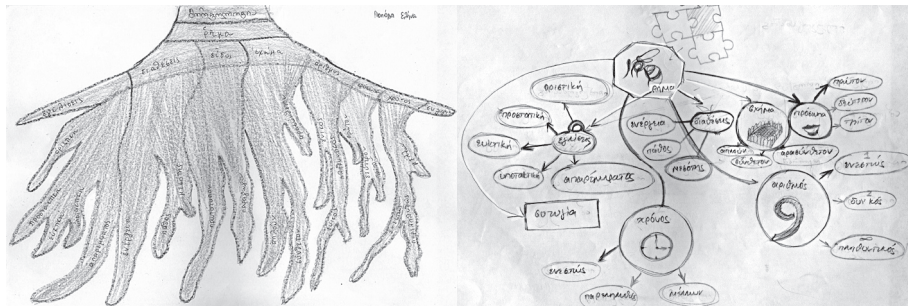
Η Τέχνη γραμματική είναι το πρώτο συστηματικό εγχειρίδιο γραμματικής της ελληνικής γλώσσας και η επιτυχία του υπήρξε μοναδική (Σαρίκας 1999, 122). Τα κυριότερα ζητήματα της γραμματικής του Διονυσίου του Θρακός θα μπορούσαν επίσης να παρουσιαστούν με νοητικούς χάρτες. Ο παρακάτω νοητικός χάρτης αναφέρεται στους βασικούς όρους του Διονυσίου του Θρακός για τα μέρη του λόγου.

Όλες οι προαναφερόμενες φάσεις της εξέλιξης της αρχαίας ελληνικής γλωσσολογικής σκέψης είναι πολύ σημαντικές όχι μόνο για τον σχηματισμό της αρχαίας γραμματικής, αλλά και γενικά για την ανάπτυξη και εξέλιξη της γλωσσολογικής επιστήμης. Επομένως, οι απόψεις του Πλάτωνα για την ετυμολογία των λέξεων, για τη φωνητική και τον ορισμό των ουσιαστικών και των ρημάτων, οι παρατηρήσεις του Αριστοτέλη για τα οκτώ μέρη του λόγου, οι γλωσσολογικές απόψεις των Στωικών που αφορούν τα μορφολογικά προβλήματα και τους καινούργιους γραμματικούς όρους, και η γραμματική τέχνη των Αλεξανδρινών στοχαστών αποτελούν τη θεμελίωση της γλωσσολογίας ως επιστήμης. Διδάσκοντας τις βάσεις της γλωσσολογικής επιστήμης με τη μέθοδο της νοητικής χαρτογράφησης, θα μπορούσαμε να διευκολύνουμε τους φοιτητές όχι στην κατανόηση, αλλά στη συγκράτηση διάφορων σημαντικών δεδομένων στη μνήμη τους. Εφόσον η νοητική χαρτογράφηση είναι προσωπική διαδικασία, τα μαθήματα θα είναι πιο δημιουργικά και ευχάριστα. Γενικά, κατά τη διδασκαλία, ο σπουδαστής συγκρατεί στη μνήμη καλύτερα τα δεδομένα: (α) που παρουσιάζονται στην αρχή του μαθήματος· (β) που παρουσιάζονται στο τέλος του μαθήματος· (γ) που κατά κάποιον τρόπο είναι εντυπωσιακά· (δ) που παρουσιάζονται με συνειρμούς ή στη μορφή δικτύου, διότι έτσι λειτουργεί ο εγκέφαλος του ανθρώπου (Бьюзен & Бьюзен 2003, 34). Βέβαια, καλύτερα είναι οι ίδιοι οι σπουδαστές να δημιουργούν νοητικούς χάρτες παρά να δέχονται έτοιμους χάρτες από τον καθηγητή, γιατί κάθε άνθρωπος έχει προσωπική αντίληψη όλων των δεδομένων. Έχοντας υπόψη τα παραπάνω για την αξιολόγηση της μεθόδου της

ΔΙΔΑΣΚΟΝΤΑΣ ΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΓΛΩΣΣΟΛΟΓΙΚΗ ΣΚΕΨΗ

νοητικής χαρτογράφησης, προσπάθησα να χρησιμοποιήσω αυτή τη μέθοδο κατά τη διδασκαλία της αρχαίας ελληνικής γλωσσολογικής σκέψης. Η μέθοδος χρησιμοποιήθηκε κατά τη διδασκαλία σε μη ελληνόφωνους φοιτητές του Ινστιτούτου Κλασικών, Βυζαντινών και Νεοελληνικών Σπουδών. Οι φοιτητές από τη μια ομάδα είχαν παρουσιάσει τους δικούς τους νοητικούς χάρτες με θέμα την αρχαία ελληνική γλωσσολογική σκέψη. Ενδεικτικά παρατίθενται οι χάρτες των φοιτητριών του 4ου έτους Elina Popova και Galina Diamidze για το ρήμα στην Τέχνη γραμματική του Διονυσίου Θρακός.

Οι φοιτητές από την άλλη ομάδα απλώς κρατούσαν σημειώσεις κατά τη διδασκαλία. Στη γραπτή εξέταση φάνηκε, ότι αυτοί που είχαν χρησιμοποιήσει τη μέθοδο της νοητικής χαρτογράφησης είχαν μεγαλύτερη επιτυχία από τους άλλους. Όμως εδώ πρέπει να σημειωθεί ότι με τη σύγκριση δύο μόνο ομάδων δεν μπορούμε να μιλήσουμε για την ακρίβεια των αποτελεσμάτων. Το πείραμα αυτό πρέπει να συνεχιστεί και στο μέλλον για να είμαστε πιο ακριβείς στα συμπεράσματά μας.

Συμπεράσματα

(α) Η μέθοδος της νοητικής χαρτογράφησης βοηθάει ουσιαστικά στη συγκράτηση στη μνήμη διάφορων πληροφοριών, καθώς τα δεδομένα που παρουσιάζονται σε μορφή νοητικών χαρτών ή σε μορφή δικτύου ακολουθούν τον τρόπο λειτουργίας του εγκεφάλου του ανθρώπου.

(β) Ο σχηματισμός των νοητικών χαρτών είναι μέσο προσωπικής έκφρασης και διερεύνησης του μαθητευομένου, και εξαρτάται από τη συνειρμική σκέψη του.

(γ) Με βάση τα συμπεράσματα του πειράματος που διεξάχθηκε στο Ινστιτούτο Κλασικών, Βυζαντινών και Νεοελληνικών Σπουδών του Κρατικού Πανεπιστημίου της Τιφλίδας, η ομάδα των φοιτητών που μελέτησε το θέμα, στην περίπτωση μας την αρχαία ελληνική γλωσσολογική σκέψη, χρησιμοποιώντας τη μέθοδο της νοητικής χαρτογράφησης, έδειξε μεγαλύτερη επιτυχία από την ομάδα, που δεν χρησιμοποίησε την αναφερόμενη μέθοδο.

(δ) Θεωρούμε ότι η μέθοδος της νοητικής χαρτογράφησης είναι πολύ χρήσιμη κατά τη διδασκαλία, διότι λόγω της συνειρμικής σκέψης του ανθρώπου διευκολύνει ουσιαστικά τη συγκράτηση στη μνήμη διάφορων δεδομένων.

Βιβλιογραφία

- Быюзен, Т. & Б. Быюзен. 2003. *Супермышление*. Μτφρ. Ε. Α. Самсонова. Μινσκ: Попурри, 31–2.
- Фрейденберг, О. 1939. “Диоген Вавилонский: Фрагмент 21”, στο Ο. Фрейденберг (επιμ.), *Античные теории языка и стиля*. Μόσχα & Λένινγκραντ: ΟΓΙЗ.
- Περί Ομήρου = Dionis Prusaensis quem vocant Chrysostomum. *Omnia*, 1ος τόμ.: *Oratio II: Περί Ομήρου*. Επιμ. J. De Arnim. Βερολίνο: Apud Weidmannos.
- Karosanidze, L. 2000. *Art of Grammar by Dionysius Thrax and the Old Georgian Grammatical Thought*. Tbilisi: Logos.
- Κρατύλος = Platonis. *Dialogi*, 1ος τόμ. Λευψία: Teubner, 1890.
- Pauly, N. 1998. *Enzyklopädie der Antike*, 4ος τόμ. Στουτγκάρδη & Weiman: Metzler.
- Pfeifer, R. 1968. *History of Classical Scholarship: From the Beginnings to the End of the Hellenistic Age*. Οξφόρδη: Clarendon Press.
- Ποιητική = Αριστοτέλης. *Απαντα*, 34ος τόμ.: *Περί Ποιητικής*. Εισαγ. & μτφρ. Η. Νικολούδης, σχόλ. Φιλολογική Ομάδα Κάκτου. Αθήνα: Κάκτος, 1995.
- Ρητορική = Αριστοτέλης. *Απαντα*, 30ός τόμ.: *Ρητορική*. Εισαγ. & μτφρ. Η. Νικολούδης, σχόλ. Φιλολογική Ομάδα Κάκτου. Αθήνα: Κάκτος, 1995.
- Σαρίκας, Ζ. 1999. “Η γραμματική του Διονυσίου του Θρακός”, στο Μ. Ζ. Κοπιδάκης (επιμ.), *Ιστορία της ελληνικής γλώσσας*. Αθήνα: Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο, 122–3.
- Σοφιστής = Platonis. *Opera*, 1ος τόμ.. Κριτ. έκδ. I. Burnet. Οξφόρδη: Clarendoniano, 1973.
- Φιλίππακη-Warburton, E. 1992. *Εισαγωγή στη θεωρητική γλωσσολογία*. Αθήνα: Νεφέλη.
- Φιλάρετος, Θ. 1999α. “Πλάτων και Αριστοτέλης”, στο Μ. Ζ. Κοπιδάκης (επιμ.), *Ιστορία της ελληνικής γλώσσας*. Αθήνα: Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο, 78–9.
- . 1999β. “Φιλόσοφοι και γραμματικοί”, στο Μ. Ζ. Κοπιδάκης (επιμ.), *Ιστορία της ελληνικής γλώσσας*. Αθήνα: Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο, 80–1.

Λέξεις-κλειδιά: αρχαία ελληνική γλωσσολογική σκέψη, φιλόσοφοι, Στωικοί, Αλεξανδρινοί γραμματικοί, γραμματική, νοητική χαρτογράφηση, διδασκαλία, μεθοδολογία, συγκράτηση στη μνήμη, συνειρμοί.